

JIŘÍ URBAN

**KOLEKTIVIZACE
VENKOVA
V HORNÍM POLABÍ**

Kolektivizace venkova v horním Polabí

Od fenoménů k aktérům
a jejich motivacím

Jiří Urban

Odborní recenzenti:

PhDr. Viera Hlavová, CSc.

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.

Vydaly

Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

www.karolinum.cz

Ústav pro studium totalitních režimů

Siwieцова 2, 130 00 Praha 3

www.ustrcr.cz

Praha 2016

Redakce Jana Kudělková

Rejstřík Josef Schwarz

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První vydání

© Univerzita Karlova, 2016

© Ústav pro studium totalitních režimů, 2016

ISBN 978-80-246-3615-3 (Karolinum)

ISBN 978-80-87912-57-7 (Ústav pro studium totalitních režimů)

ISBN 978-80-246-3648-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	7
<hr/>	
ÚVOD	9
<hr/>	
DOSAVADNÍ HISTORIOGRAFICKÉ PŘÍSTUPY K TÉMATU	12
Sověťologická historiografická produkce	12
Východoasijská studia	19
Československá historiografie	21
Zpracování tématu kolektivizace v Česku	29
Česká historiografie protikomunistického odboje a odpor proti kolektivizaci	38
Zpracování tématu kolektivizace na Slovensku	42
Kolektivizace v Polsku	44
Kolektivizace ve východním Německu	45
Kolektivizace v Maďarsku	46
Kolektivizace v Rumunsku	46
Kolektivizace v Pobaltí	47
Kolektivizace v komparativních pohledech	49
<hr/>	
OTÁZKY, METODY, PRAMENY	52
<hr/>	
CHARAKTERISTIKA HORNÍHO POLABÍ	60
<hr/>	
FENOMÉN ODPORU	65
Okres Vrchlabí	65
Dolní Lánov: utváření nového lokálního společenství	68
Výsledky počáteční kolektivizační kampaně	81
Odpor proti kolektivizaci v Dolním Lánově	91
Od pasivního odporu...	91
... k aktivní rezistenci	99
Osudové pochybení	116
Prosazení JZD	122
Státní soud Praha ve Vrchlabí	125
„Kulacký“ cejch a akce „K“ v okrese Vrchlabí	131
Aktivita a krach vynuceného JZD	140
Charakteristika odporu proti kolektivizaci v Dolním Lánově	148

MEZI KOLABORACÍ, REZISTENCÍ A SPOLUPRACÍ	151
Kolaborace?	153
Retribuce	158
Rezistence?	166
Spolupráce?	168
Perzekuce	176
Rehabilitace	183

FENOMÉN SPOLUPRÁCE	186
Předpoklady využívání tajných spolupracovníků proti odpůrcům kolektivizace	186
Karel Liesler neboli „Karel Glaser“	190
Bedřich Hrdlička neboli „Sedlák“	208
Josef Čermák neboli „Jindřich“	233
Bilance	246

FENOMÉN DOBROVOLNOSTI	252
Družstevní dispozice v obci Stěžery	252
Zemědělské výrobní družstvo ve Stěžerách	256
Přerod ZVD v JZD	267
Nový kurz	274
Antonín Zápotocký ve Stěžerách	279
Vyznění a ohlasy stěžerského projevu	290

ZÁVĚR	298
-------	------------

Summary	309
Seznam zkratk	313
Seznam pramenů a literatury	315
Jmenný rejstřík	340

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě chci vyjádřit své díky těm, jejichž pomoc a podpora byly pro vznik této knihy významné. Je mou příjemnou povinností poděkovat Václavu Veberovi, a to především za obohacující diskuse a dlouholetou motivaci. Za další podněty jsem vděčný Janě Burešové a Marii Mackové, které práci opo-
novaly v její disertační podobě, jež se stala základem knížky, a Vieře Hlavové a Janu Rychlíkovi za podnětné lektorské posudky ke knižnímu rukopisu. Poděkování patří pracovníkům archivů, knihoven a některých dalších institucí, z jejichž dokumentů jsem při práci vycházel a o jejichž rady a pomoc jsem se mohl opřít – Jitce Bílkové, Xenii Penížkové, Haně Rottové, Michaele Kolouchové, Vladimíru Lejtnarovi, Světlaně Ptáčnickové a Janě Slaběňákové z Archivu bezpečnostních složek, Aleně Šimánkové, Vlastě Měšťánkové, Františku Štverákovi, Vladimíru Waagemu a Miloslavě Buriánkové z Národního archivu, Marii Skopalové ze Státního oblastního archivu v Zámrsku. Za ochotné zpřístupnění množství nezpracovaných archivních fondů děkuji Romanu Reilovi ze Státního okresního archivu v Trutnově, Radkovi Pokornému ze Státního okresního archivu v Hradci Králové a Jiřímu Topinkovi ze Státního okresního archivu v Berouně, za dlouholetou spolupráci odborným pracovníkům Státního okresního archivu v Hradci Králové Janu Koškovi a Martinu Landsmannovi, Marcele Smetanové z Krajského soudu v Hradci Králové, Zlatě Šámalové ze státního podniku Povodí Labe, Jiřímu Málkovi z Konfederace politických vězňů, Janu Srbovi z Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Martě Harasimowiczové z Oddělení referenčních a meziknihovnických služeb Národní knihovny. Za zprostředkování dokumentů ze Státního archivu Zakarpatské oblasti v Užhorodu děkuji kolegovi Janu Dvořákovi. Za neocenitelnou pomoc při obstarávání některých raritních a špatně dostupných knižních titulů patří můj dík Ingrid Hronovské a Livii Vrzalové z Knihovny Jána Langoše. Za dlouholetou vstřícnou spolupráci v příjemném prostředí knihovny, kterou považuji za svou domácí, děkuji všem knihovnicím Studijní a vědecké knihovny v Hradci Králové. Za pomoc s ověřováním dílčích informací vděčím Jaroslavu Pejšovi ze Státního okresního archivu v Kolíně, Ivo Šulcovi ze Státního okresního archivu v Chrudimi, Aleně Benešové ze Státního okresního archivu v Mladé Boleslavi, Robertu Filipovi ze Státního okresního archivu v Liberci, Michaele Balášové ze Státního okresního archivu Chomutov se sídlem v Kadani a starostce obce Dolní Kalná Jaro-

slavě Vanclové. Zvláštní poděkování si zaslouží kronikáři a pamětníci – Otto Kučera ze Stěžer, Zdenka Posová z Trubína, Gertruda Svobodová z Trubína a Josef Hons z Mělníka. Za pozorné čtení rukopisu knihy a vytříbení jazykové stránky děkuji redaktorce Janě Kudělkové, za cenné připomínky k částem rukopisu Jaroslavovi Rokoskému, Tomáši Bursíkovi a Janu Cholínskému, za podporu pak Milanu Bártovi, svému vedoucímu ve výzkumném oddělení Ústavu pro studium totalitních režimů. Za zprostředkování některých titulů německé historiografie a za pomoc s porozuměním jim jsem vděčen kolegovi a kamarádovi Paulu Weigeltovi. Mojí ženě Martině patří dík za dlouholetou podporu, trpělivost a starost, ale také za povzbuzení, kterého se mi od ní dostává ve chvílích, kdy ho nejvíce potřebuji.

ÚVOD

Proměna, jíž český venkov v období kolektivizace procházel, nabízí stále značný prostor pro historické zpracování. Nebude jistě na škodu, objasním-li hned na úvod svůj pohled na výklad termínu kolektivizace. Kolektivizaci chápu jako proces politicky, shora vnucené přeměny tradiční vesnické struktury samostatných hospodářství v socialistické výrobní podniky, jakými v Československu byla dle sovětského vzoru budovaná soustava jednotných zemědělských družstev (JZD), československých státních státek (ČSSS) a strojních traktorových stanic (STS). Sovětská kolektivizace byla vydávána za obecně platnou zákonitost vývoje socialismu a za vrchol úspěchu v zemědělství. Proces přeměny venkova skrze kolektivizaci zemědělství považuji za nejradikálnější sociální transformaci, která se zde během téměř dvaadvaceti let monopolního mocenského diktátu Komunistické strany Československa (KSČ) udála.

Podíváme-li se na heslo kolektivizace do tří velkých českých encyklopedií – do Ottovy encyklopedie (*Ottův slovník naučný*¹, respektive *Ottův slovník naučný nové doby*²), do *Malé československé encyklopedie*³ a do encyklopedie *Universum*⁴, získáme následující obraz: *Ottův slovník naučný* heslo kolektivizace pochopitelně neobsahuje a ani v *Ottově slovníku naučném nové doby* nebylo doplněno. V *Malé československé encyklopedii* zní heslo kolektivizace takto: „Zespolečenštění – socialistická přeměna individuálního soukromého hospodaření v kolektivní. Kolektivizace zemědělství – forma socialistické přeměny zemědělství, jejímž obsahem je soustředění (centralizace) maloroľnické výroby do větších ekonomických celků na družstevních zásadách hospodaření; zároveň s tím probíhá postupná přeměna technického vybavení této kooperace (za přímé pomoci státu a průmyslové výroby) velkovýrobními zařízeními, moderním strojovým parkem a novou organizací práce. Nejčastěji se realizuje jako proces postupného slučování jednotlivých drobných roľnických hospodářství do velkých socialistických zemědělských podniků. Kolektivizace je nevyhnutelnou podmínkou rozvoje výrobních

-
- 1 *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Praha, J. Otto 1888–1909.
 - 2 NĚMEC, Bohumil. (ed.): *Ottův slovník naučný nové doby: dodatky k velkému Ottově slovníku naučnému*. Praha – Litomyšl – Polička, Paseka – Argo 1998–2003.
 - 3 *Malá československá encyklopedie*. Praha, Academia 1984–1987.
 - 4 *Universum: všeobecná encyklopedie*. Praha, Odeon 2000–2001.

sil v zemědělství a odstranění protikladů mezi socialistickou průmyslovou velkovýrobou a drobným rolnickým hospodářstvím, které existuje v období přechodu od kapitalismu k socialismu. Viz také združstevňování.“ Taž encyklopedie poskytuje následující výklad termínu združstevňování: „Združstevňování – socialistické zespolečenštvování výrobních prostředků vytvářením družstev. Združstevňováním vzniká družstevní vlastnictví. Uplatňuje se především v zemědělství; s rozvojem výroby v zemědělských družstvech se zvyšuje úroveň jejího zespolečenštění a družstevní skupinové vlastnictví se plněji přibližuje celospolečenskému vlastnictví.“

Všeobecná encyklopedie *Universum* nabízí pod heslem kolektivizace následující výklad: „Pojmenování záměru KSČ na přeměnu soukromého hospodaření v družstevní. Mimo oblast zemědělství se kolektivizovala například řemesla a vznikala družstva hodinářů, optiků, zlatníků atd.“

Komunistická strana Československa nazývala proces kolektivizace „združstevňováním“. Bylo v tom kus promyšlené strategie, neboť český venkov měl již za sebou bohatou a velice rozvinutou tradici svépomocného družstevnictví⁵ a KSČ hlásala, že na ní projektem jednotného zemědělského družstva navazuje a dosavadní vesnická družstva pouze sjednocuje a zastřešuje pod hlavičkou JZD.⁶ Avšak organizace, které zde od konce čtyřicátých let vznikaly pod označením JZD, neměly s nejzákladnějšími principy družstevnictví, jakými jsou dobrovolnost organizace, podíl členů vyjadřující jejich díl odpovědnosti a družstevní samospráva, zhola nic společného. Socialistické výrobní podniky v podobě JZD byly řízeny státem a na státu existenčně závislé, podléhaly byrokratickému systému organizace a centrálnímu mechanismu příkazového plánování. Centrum tak určovalo výrobní plány, vstupy a výstupy, ceny prodeje i nákupů, dodávky na trh, dokonce i vnitřní organizaci a rozsah obhospodařované půdy. Organizace, které v Československu vznikly pod názvem JZD, ve své podstatě družstvy nebyly, ačkoli se svým promyšleně zvoleným označením tento dojem snažily budit.⁷ Na existující propast mezi tradičním družstevnictvím a projektem jednotných zemědělských družstev poukázali v uvolněném období konce šedesátých let historik

5 Viz přehledové práce DVOŘÁK, Ladislav František: *Družstevnictví československé*. Praha, Ústřední jednota hospodářských družstev 1920; OBRTTEL, František: *Zemědělské družstevnictví v Československu*. Praha, F. Obrtel 1928; HŮLKA, Rudolf: *Třicet let české zemědělské družstevní práce: jubilejní spis*. Praha, Ústřední jednota hospodářských družstev a přičleněných kampeliček a družstev 1928; KLINDERA, Ferdinand: *Stav zemědělského družstevnictví v Československu ve srovnání s ostatními státy evropskými*. Praha, Ústřední jednota hospodářských družstev 1929.

6 BORECKÝ, František: *Sjednocené zemědělské družstevnictví*. Praha, Vyšehrad 1951.

7 Historický kontext československého družstevnictví zpracoval v exilu FEIERABEND, Ladislav Karel: *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*. Volary, Stehlík 2007. Studii o vývoji představ transformace zemědělského družstevnictví po druhé světové válce v pracích předních družstevních teoretiků Miloše Teplého a Jana Taubera napsal NOVÁK, Pavel: *Cesta k JZD*. In: *Z historie zemědělství. Prameny a studie*, č. 48. Praha, Národní zemědělské muzeum 2012, s. 76-91.

Zdeněk Antoš⁸ a sociolog Jan Tauber⁹. V polistopadovém období tento propastný rozdíl vytrvale připomínali Antonín Václavů¹⁰ i Jana Burešová¹¹, která také o nepřipustnosti zaměňování kolektivizace za združstevňování kriticky pojednala v samostatné studii.¹²

V této souvislosti je vhodné objasnit mé chápání poměru kolektivizace zemědělství a kolektivizace venkova. Užívám-li dnes již zavedeného sousloví kolektivizace venkova, mám na mysli významově širší proces sociální (socio-profesní, sociokulturní) přeměny venkova skrze kolektivizaci zemědělství. Souslovím kolektivizace zemědělství rozumím hospodářské konotace tohoto procesu.

Na tomto místě považuji za vhodné věnovat ještě krátkou poznámku některým nástrahám vyplývajícím ze specifického jazyka pramenů a souvisejícímu užívání uvozovek. Domnívám se, že ideologicky zabarvené a dehonestující dobové výrazy „kulak“ a „vesnický boháč“ by neměly být přebírány do našeho současného slovníku bez náležité distance. Bez výjimky je tedy opatřuji uvozovkami, ačkoliv to v české historiografii dosud zdaleka nebylo pravidlem. V tomto názoru se shodují i s některými předními odborníky ve výzkumu kolektivizace.¹³ Stejný přístup si dle mého názoru zaslouží i některá další dobová označení: „třídní nepřítel“, „protistátní činnost“, „třídní boj“. Snaha pouónorového komunistického režimu interpretovat své oponenty jako „třídní nepřátele“, jejich aktivity jako „protistátní činnost“ a jejich pronásledování za „třídní boj“ byla typická a společná i pro další země, které se ocitly v moskevské sféře vlivu,¹⁴ užívání těchto pojmů v dnešních textech bez náležité distance a vylíčení dobového kontextu však považuji za nevhodné a zavádějící.

-
- 8 ANTOŠ, Zdeněk: K návaznosti předsocialistických a socialistických forem zemědělského družstevnictví v českých zemích. In: KRATOCHVÍLOVÁ, Želmíra (ed.): *Československé zemědělství očima historiků*. Praha, Ústav dějin socialismu 1969, s. 63–71.
- 9 TAUBER, Jan: *Sociologie zemědělství a venkova. 2. díl, část speciální*. Praha, Institut pro vzdělávání pracovníků v zemědělství a výživě 1968, s. 125–126.
- 10 VÁCLAVŮ, Antonín: *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1999, s. 23–24, 53–58, 72–74.
- 11 BUREŠOVÁ, Jana: Osudy československého zemědělství po druhé světové válce (1945–1960). In: *Historický obzor 7–8/1997*, s. 178–179.
- 12 TÁŽ: *Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?* In: RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.): *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*. Uherské Hradiště, Slováké muzeum 2002, s. 223–228. Z nedávných studií srov. PAUKNEROVÁ, Ingrid: Fenomén zemědělského družstevnictví a deformace jeho myšlenky v období kolektivizace na příkladu jihočeské obce Hřejkovice. In: *Národopisná revue*, 2011, 2, Strážnice, Národní ústav lidové kultury, s. 103–114.
- 13 GRAZIOSI, Andrea: *The great Soviet peasant war: bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, Massachusetts, Ukrainian Research Institute, Harvard University 1996, s. 47; SWAIN, Nigel: *Collective farms which work?* New York, Cambridge University Press, 1985; LEWIN, Moshe: *The making of the Soviet system: essays in the social history of interwar Russia*. New York, Pantheon 1985, s. 121–141 (kap. Who was the Soviet kulak?).
- 14 Srov. VARDYS, Stanley V. – SEDAITS, Judith B.: *Lithuania: the rebel nation*. Boulder, Westview Press 1997, s. 82.

DOSAVADNÍ HISTORIOGRAFICKÉ PŘÍSTUPY K TÉMATU

Kapitola věnovaná odborné literatuře je v podstatě kritickou rešerší hodnotící přístupy, přínosy i omezení dosavadní historiografické produkce vztahující se ke kolektivizaci zemědělství a venkova. Na následujících stránkách předkládám přehled o dosavadním stavu, proudech a cílech historického výzkumu problematiky kolektivizace zemědělství a venkova. Nejprve přehlednu významné a mnohdy inspirativní díla světové sovětologie, poté se zastavím také u východoasijských studií vztahujících se k venkovu a jeho kolektivizaci. Následující oddíly věnuji zhodnocení československé a české historiografie na tomto poli, přičemž se podrobněji zastavím u problematiky výzkumu fenoménu odporu proti kolektivizaci. Poté se pokusím podat alespoň základní přehled o zpracování tématu v sousedních a okrajově i v některých dalších postkomunistických zemích.

SOVĚTOLOGICKÁ HISTORIOGRAFICKÁ PRODUKCE

Své první dějepisce našla kolektivizace venkova přirozeně mezi historiky zajímajícími se o sovětské Rusko. V této části se proto zmíním o pracích, které posouvaly poznání a uvažování o kolektivizaci a které považuji i dnes za důležité a inspirativní.

První důležitou práci pojednávající o kolektivizaci sovětského venkova představuje Hindusova kniha *Rudý chléb*.¹⁵ Ačkoliv jde o popularizační zpracování dané problematiky, jeho autor byl pro tento záměr osobou nanejvýš povolnou. Spisovatel, učitel a válečný reportér Maurice Hindus (1891–1969) byl běloruský emigrant židovského původu, který připlul k americkým břehům v roce 1905. Ještě před studiem strávil tři roky na farmě, kde získal základní znalosti a vědomosti o zemědělském hospodaření. V průběhu dvacátých a čtyřicátých let 20. století podnikl mnoho cest do sovětského Ruska a stal se tak přímým svědkem kolektivizační proměny sovětského venkova. V knize *Rudý chléb*, kterou vydal v roce 1931, pojednává o dvou svých návratech do rodné obce v roce 1929 a znovu roku 1930. Hindusův pohled byl z dnešního

15 HINDUS, Maurice: *Red bread: collectivization in a Russian village*. Bloomington, Indiana University Press 1988. První vydání, vytištěné nakladatelstvím Cape v Londýně v roce 1931, jsem k dispozici neměl.

hlediska naivní, až oslavný, snažil se Stalinovy metody chápat a obhajovat, věřil v lepší, humánnější budoucnost Ruska. (Později vyjádřil přesvědčení, že bez kolektivizace by Sovětský svaz nebyl schopen rozsáhlé industrializace a nepřežil by proto invazi nacistického Německa.) Přínos Hindusova zpracování vidím jinde. Během svých cest do sovětského Ruska si totiž pilně zaznamenával četné rozhovory s bolševiky, duchovními, s rolníky, kolchozními pracovníky, dojičkami a jejich postřehy, postoje a vnímání vtělil do knihy. Nezastíral, že metody prosazování kolektivizace byly kruté a nadměru nákladné, že drtivá většina rolníků se myšlenice kolchozů vzpírala a že bolševičtí kolektivizátoři nakládali s rolníky necitlivě a s arogancí, nicméně věřil, že tyto praktiky přispějí k dosažení vyšších cílů, a obhajoval je. Ronald Suny z Michiganské univerzity o Hindusovi napsal, že do Ruska přijížděl s iluzemi, a proto se vyhybal deziluzi.¹⁶ Důvodem, proč této práci věnuji tolik prostoru, je fakt, že hodnotu Hindusova pozorování vtěleného do jeho knih¹⁷ odhalili a jako unikátní pramen o přeměně sovětského venkova začali využívat sovětologičtí odborníci, přičemž někteří z nich, např. Davies či Violová, napsali o několik desetiletí později o kolektivizaci zcela fundamentální práce, které ve svém dalším výkladu nemohu pominout.

V roce 1949 Naum Jasny, ekonom židovského původu pocházející z ukrajinského Charkova, publikoval na Standfordově univerzitě rozsáhlou práci o fungování sovětského zkollektivizovaného zemědělství.¹⁸ Jasny se specializoval na zemědělskou statistiku a ekonomiku, a ačkoli vycházel především ze sovětských oficiálních zdrojů, dokázal kriticky zhodnotit výpovědní hodnotu těchto problematických pramenů.¹⁹ Měl pro to ostatně výborné předpoklady díky svému působení v porevolučním Rusku, kde pro sovětskou vládu pracoval na vytváření potravinových strategií (Jasny emigroval v roce 1933 přes Německo, kam byl vyslán, aby podnikl ekonomický výzkum). Jeho odhady sklizně obilí v SSSR pak americké vládě sloužily mnoho let jako základ pro zkoumání sovětského vojenského potenciálu.²⁰

16 SUNY, Ronald Grigor: Maurice Hindus and Red bread. In: HINDUS, Maurice: *Red bread*, s. xvii.

17 Kromě *Rudého chleba* psal Hindus o ruském venkově také v titulech *The Russian peasants and the revolution* (1920), *Broken Earth* (1926) a v sociologickém zamyšlení nad morálním úpadkem v důsledku bolševického úsilí o vykořenění starých hodnot v knize *Humanity uprooted* (1929). Není bez zajímavosti, že ve třech svých knihách se Hindus zabýval také Československem, viz tituly *We shall live again* (1939), *To sing with the angels* (1941) a *The bright passage* (1947), v nichž se reportážně a esejisticky věnoval Mnichovu, okupaci a osvobození. V češtině však vyšla pouze jeho kniha *Kozáci. Osudy válečnického lidu* (1947) ve výborném překladu Františka Bommera.

18 JASNY, Naum: *The socialized agriculture of the USSR: plans and performance*. Stanford, Stanford University Press 1949.

19 K dobové diskusi nad sovětskými statistikami viz GERSCHENKRON, Alexander – MARX, Daniel: Comments on Naum Jasny's "Soviet Statistics". In: *The Review of Economics and Statistics*, vol. 32, no. 3 (Aug., 1950), s. 250–252.

20 Encyclopaedia Judaica: Jasny, Naum. In: *Jewish Virtual Library* [cit. 2016-01-11].

URL:<https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0011_o_10008.html>.

Za první zásadní historickou práci považují knihu Moshe Lewina²¹ o poměru sovětské moci k rolníkům od konce období NEPU až po radikální dekulakizaci, tedy brutální útok proti rolníkům svévolně označovaným za „kulaky“, pro který je v historiografii běžně užíván termín „rozkulačení“. Lewin dokázal shromáždit úctyhodné množství sovětských dokumentů a prací sovětských autorů vydaných od třicátých až do počátku šedesátých let, kriticky je zhodnotil a podal excelentní pionýrskou analýzu vývoje vyústivšího v násilnou kolektivizaci venkova pod sovětskou mocí. Jeho práce byla hodnocena jako milník ve výzkumu hospodářských a s ohledem na rozvíjející se výzkum fenoménu revoluce shora i politických dějin sovětského státu.²² V polovině osmdesátých let mu pak vyšla kniha o utváření sovětského systému.²³ Jedná se o soubor již dříve časopisecky publikovaných studií k sociální historii meziválečného Ruska, jejichž významná část je věnována tématům venkovské společnosti a kolektivizace zemědělství.

Monumentální dílo o kolektivizaci sovětského zemědělství publikoval v roce 1980 Robert William Davies, vůdčí postava Centra pro ruská a východoevropská studia na birminghamské univerzitě. V rámci série o industrializaci sovětského Ruska předložil detailní rozbor průběhu kolektivizace a fungování nově ustavených kolchozů v letech 1929 a 1930.²⁴ Soustředil se v první řadě na ekonomické faktory kolektivizačního procesu, dokázal excelentně zhodnotit dopady na sklizeň obilí a vývoj jeho výkupu, pojednal o důležité roli strojních traktorových stanic, o gigantománii při výstavbě kolchozů a o systému odměňování jejich členů. Daviesovy práce, v nichž zúročil dlouhodobá studia v moskevských a leningradských knihovnách, se staly neopomenutelným příspěvkem ke studiu kolektivizace zemědělství jako fenoménu hospodářských dějin. Série o industrializaci sovětského Ruska z Daviesova pera pokračovala dalšími dvěma svazky v roce 1989 a 1996, k tématu kolektivizace sovětského zemědělství se pak autor, tentokrát společně s australským odborníkem Stephenem Wheatcroftem, navrátil v pátém svazku z roku 2004, v němž pojednali o druhé kolektivizační vlně let 1931–1933 a s ní souvisejícím hladomoru.²⁵

21 LEWIN, Moshe: *Russian peasants and Soviet power: a study of collectivization*. New York – London, W. W. Norton & Company 1975. M. Lewin (1921–2010) publikoval svou práci již v roce 1965 ve francouzštině pod názvem *Paysannerie et le pouvoir soviétique*. První anglický překlad Irene Noeové vyšel v roce 1968.

22 K hodnocení Lewinovy knihy v kontextu vývoje americké sovětologie viz ENGERMAN, David C.: *Know your enemy: the rise and fall of America's Soviet experts*. New York, Oxford University Press 2009, s. 291–294.

23 LEWIN, Moshe: *The making of the Soviet system: essays in the social history of interwar Russia*. New York, Pantheon 1985.

24 DAVIES, R. W.: *The socialist offensive: the collectivisation of Soviet agriculture, 1929–1930*. London – Basingstoke, Macmillan 1980. TÝŽ: *The Soviet collective farm, 1929–1930*. London – Basingstoke, Macmillan 1980.

25 DAVIES, R. W. – WHEATCROFT, Stephen G.: *The years of hunger: Soviet agriculture, 1931–1933*. New York, Palgrave Macmillan 2004.

Další zásadní anglicky psaná práce vzešla z pera Roberta Conquesta, který v polovině osmdesátých let publikoval pojednání o sovětské kolektivizaci coby sklizni žalu a utrpení.²⁶ Conquest se zaměřil na sovětskou Ukrajinu, vylíčil její výchozí situaci, rolnická povstání a první hladomory během občanské války a období NEPu označil ve vztahu bolševiků k rolníkům za slepou kolej. Ve dvou hlavních oddílech knihy podal brilantní syntézu let 1928–1932 na ukrajinském venkově (s odbočkou do kazašské střední Asie). Soustředil se na represivní charakter prosazování kolektivizace, na rozkulačování, vyvlastňování, deportace, vhnání rolníků do kolchozů a na hladomor, který vylíčil jako nelítostný státní teror. Ve svém zpracování bohatě zužitkoval možnost opřít se o své předchůdce, v první řadě Lewina a Daviese, ale také Danilova, hojně rovněž analyzoval sovětský tisk. Pokud jde o sověťologické dílo Roberta Conquesta, na okraj bych rád vzpomněl jím řízenou, dnes zdá se pozapomenutou ediční řadu *The contemporary Soviet Union series: institutions and policies*, v jejímž rámci vyšla na konci šedesátých let kniha o fenoménu zemědělských dělníků, která faktograficky pojednává o postavení této sociální skupiny a jejím vztahu ke komunistické straně od Lenina až po začátek Brežněvovy éry.²⁷

Přednímu ruskému znalci agrárních dějin, historikovi Viktoru Petroviči Danilovovi vyšla koncem osmdesátých let minulého století dodnes vyhledávaná kniha o ruském venkově dvacátých let 20. století. Jedná se o překlad z pera budoucího velikána britské sověťologie Orlando Figese.²⁸ Danilov podrobně pojednal o struktuře venkovské populace agrárního Ruska, o způsobech a zvyklostech v užívání a obdělávání půdy, o rolnických hospodářstvích a domácnostech a také o velmi často opomíjeném fenoménu kolektivizace a kolchozů ve dvacátých letech.²⁹

V závěru osmdesátých let publikoval svou monografickou prvotinu výše zmiňovaný britský historik Orlando Figes. Na základě rozsáhlého výzkumu v regionálním archivu kujbyševské oblasti a v centrálních archivech říjnové revoluce a národního hospodářství zpracoval rolnická povstání v Povolží.³⁰ Přitom mistrně vykreslil nejen dimenzi odporu proti pomalu se etablujícímu bolševickému režimu, ale také hospodářské zázemí a povstaleckou samosprávu.

26 CONQUEST, Robert: *The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine*. New York, Oxford University Press 1986.

27 TÝŽ (ed.): *Agricultural workers in the U.S.S.R.* New York – Washington, Frederick A. Praeger 1969.

28 DANILOV, V. P.: *Rural Russia under the new regime*. Bloomington – London, Indiana University Press – Hutchinson 1988.

29 Čestnou výjimku v tomto ohledu představuje historik Václav Veber, o jehož studii o počátcích kolektivizace na ruském venkově se ještě zmíním v oddíle věnovaném české historiografii.

30 FIGES, Orlando: *Peasant Russia, civil war: the Volga countryside in revolution, 1917–1921*. London, Phoenix Press 2001.

Následující práce, o níž bych se rád zmínil, se ze souboru těch předchozích do značné míry vymyká. Jednak proto, že jejím autorem není historik, nýbrž biochemik, jednak proto, že její záběr dalece přesahuje kolektivizační rámec jejich předchůdců. Autorem je Žores Alexandrovič Medveděv, bratr historika Roje Medveděva, zřejmě známějšího z obou dvojčat. Jde o souborné pojednání o ruském, respektive sovětském zemědělství v letech 1900–1986.³¹ Autorovi se podařilo nabídnout anglickému čtenáři komplexní zpracování agrární problematiky, od vykreslení předrevolučního stavu a reforem ruského venkova, agrární báze občanské války a utváření vztahu mezi novou bolševickou mocí a rolnickou většinou přes vylíčení kolektivizace, systému řízení kolchozů a válečné zemědělství až po Chruščovovy bezzubé reformy. Ve druhé polovině knihy pak Medveděv pojednává o ekonomických příčinách a důsledcích neutěšeného stavu zkollektivizovaného zemědělství a nabízí čtenáři erudovaný rozbor hospodářských problémů a jejich řešení za Brežněvovy éry.

V závěru osmdesátých let vyšla také první kniha budoucí významné odbornice na sovětský venkov Lynne Violové z Torontské univerzity. Věnovala ji dělnickému předvoji na venkově a problematiku sovětské kolektivizace tak nahlédla novým prizmatem největší a nejúspěšnější mobilizační kampaně prvního pětiletého plánu.³²

V devadesátých letech 20. století se zpracování konfliktu mezi státem a rolníky dostalo nových zajímavých perspektiv ve dvou naprosto zásadních pracích. První dáma americké sovětologie Sheila Fitzpatricková publikovala v roce 1994 brilantní práci o strategiích odporu a přežití na ruském venkově přetvořeném násilnou a bezohlednou kolektivizací.³³ Fitzpatricková zde ve velkém stylu analyzuje témata vytracení sociální podpory a strategie uchýlování se k pasivní rezistenci. Jako výjimečný pramen zužitkovala dopisy, které rolníci nahananí do kolchozů zasílali do redakcí zemědělských novin *Krestjanskaja gazeta*. V roce 1996 publikovala Lynne Violová své *Rolnické rebely*³⁴, v nichž dokumentuje a klasifikuje širokou škálu forem odporu proti kolektivizaci, poukazuje na sílu selského odporu a analyzuje myšlenkový svět, z něhož tento odpor vyrůstal. Aktivní odpor představuje v rozmezí od vybjení hospodářských zvířat, ničení strojů, žhářství po hlasité demonstrace, osobní napadání a výtržnosti. Pasivní odpor prezentuje jako rozmanitější, protože perzistentní, vytrvalý, a zahrnuje sem přestupky proti pracovní

31 MEDVEDEV, Zhores A.: *Soviet agriculture*. New York – London, W. W. Norton & Company 1987.

32 VIOLA, Lynne: *The best sons of the fatherland: workers in the vanguard of Soviet collectivization*. New York, Oxford University Press 1987.

33 FITZPATRICK, Sheila: *Stalin's peasants: resistance and survival in the Russian village after collectivization*. New York – Oxford, Oxford University Press 1994.

34 VIOLA, Lynne: *Peasant rebels under Stalin: collectivization and the culture of peasant resistance*. New York, Oxford University Press 1996.

kázni, krádeže a podvody, přičemž podotýká, že se ukázal být pro sovětskou ekonomiku nevladatelnějším problémem než aktivní formy rezistence. Violová mimochodem ukázala, že mnoho ruských rolníků věřilo (v souvislosti s bolševickým horlivým obrazoborectvím), že sovětská moc představuje Antikrista, přičemž nástup kolektivizace u nich vyvolal explozi apokalyptických obav.

Tématu se věnoval také italský sovětolog Andrea Graziosi.³⁵ Při mapování otevřeného odporu proti kolektivizaci v oblasti ukrajinského pásu černoze země upozornil na souvislost s ohnisky revolt z roku 1905. Věnoval se však také pasivnímu odporu, k němuž, jak uvádí, dováděl rolníky strach z chladnokrevného nakládání s otevřeně projeveným vzdorem. Graziosi v této souvislosti uvádí, že rolníci nevěřili ničemu, pracovali, co nejméně to bylo možné, kradli, schovávali své vlastní produkty, kdykoli to šlo, a raději je ničili, než by se jich vzdali. Odpor proti kolektivizaci na západní Ukrajině v podobě náboženských procesí, pouličních nepokojů, otevřených povstání a rebelií popsala ve své práci také Kate Brownová.³⁶ Podle jejích zjištění tvořily až 75 % účastníků masových demonstrací ženy. I zde se však vedoucí role automaticky připisovala „kulacky“ ocejchovaným hospodářům. Požadavkem protestujících bylo zrušení kolchozů, vrácení koní, osiva, navrácení deportovaných rodin a znovuotevření kostelů. Protestující nezřídka napadali komunistické aktivisty, předsedy a účetní kolchozů, vedoucí kolchozních skladů, ale i agronomy a učitele – ti všichni byli v jejich očích představiteli sovětského režimu. Kate Brownová ve své práci opakovaně dokládá, že navzdory oficiálním tvrzením o podpoře kolektivizace nenacházeli malí a střední rolníci důvody přidat se ke kolchoznímu hnutí. Naopak častěji než režimem ocejchovaní „kulaci“ otevřeně protestovali proti úřednímu a represivnímu tlaku, jenž je měl nahnat do kolchozů. Stejně jako Graziosi připomíná také Brownová při interpretaci konfrontace vzbouřenců s přesilou bezpečnostních sil dlouhou tradici selských povstání jejich předků.

Na začátku nového tisíciletí se konceptu rezistence při studiu kolektivizace věnoval Jason Sharman z Univerzity Sydney.³⁷ Ve své podnětné studii mimo jiné prověřoval aplikaci konceptů vypůjčených od odborníků zkoumajících rolníky v jiných společnostech (např. David Kideckel, James Scott, u nichž se ještě zastávím) a analyzoval problémy s tím související. Podrobný rozbor konceptu odporu i obtíží při hledání přesné a uspokojivé definice posléze

35 GRAZIOSI, Andrea: *The great Soviet peasant war: bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, Massachusetts, Ukrainian Research Institute, Harvard University 1996.

36 BROWN, Kate: *A biography of no place: from ethnic borderland to Soviet heartland*. Cambridge, Harvard University Press 2004, s. 97–109.

37 SHARMAN, Jason C.: New conceptions of peasant resistance to collectivization. In: *The Soviet and Post-Soviet Review*, vol. 27, nos. 2–3, 2000, s. 241–259.

nabídla Lynne Violová, která se snažila ukázat, že antikomunistické aktivity na sebe braly celou řadu podob, které dosud nebyly dostatečně prozkoumány.³⁸ Debatě o vztahu mezi obyvatelstvem a komunistickou mocí dominovala v sovětologické odborné literatuře dvě odlišná paradigmatata – paradigma rezistence a paradigma diskursivní. Autoři jako Lynne Violová dokazovali, že občané mohli komunistické moci odporovat a také jí opravdu odporovali. Avšak slabinou těchto prací byl leckdy extenzivní výklad pojmu rezistence, včetně např. homosexuality, nošení muslimských šátků nebo černého trhu s potravinami.³⁹ Příliš široké pojetí rezistence a také slabé rozlišování mezi aktivní a pasivní rezistencí byly komplikované často tím, že nebylo možné rozpoznat, šlo-li o rezistenci vůči továrnímu vedení, vůči specifické, konkrétní vládní politice, anebo vůči komunistické moci jako takové, či zkratka o každodenní strategii přežití. Proti paradigmatu rezistence postavili historici jako Jochen Hellbeck⁴⁰ a Igal Halfin⁴¹ diskursivní paradigma. Argumentovali tím, že specifický jazyk komunistického režimu ovládl všechny oblasti života společnosti, tedy i aktivní oponenty režimu. Podle nich byla historiografie zaměřená na rezistenci založena na nepochopení řeči užívané v komunistické společnosti. Mašinerie oficiální propagandy totiž monopolizovala myšlení i chování občanů. Historiografie však brzy prokázala selhávání této teze, když ukázala, že odpůrci režimu byli schopni najít a užívat autonomní jazyk vybočující z režimní rétoriky. Timothy Johnston se soustředil na úzce pojatou skutkovou a verbální rezistenci vědomě zaměřenou na podkopávání praktik a institucí komunistické moci.⁴² Podle něho lze o většině sovětské společnosti tvrdit, že režim nepodporovala, ale ani se proti němu nestavěla, nýbrž že se soustředila na to, aby si vystačila a přežila.

V roce 2007 publikovala Lynne Violová svou zatím poslední monografii věnovanou sovětskému venkovu. Nazvala ji *Neznámý gulag* a pozornost v ní zaměřila na deportace „kulacky“ ocejchovaných hospodářů a jejich vysídlenecký život.⁴³ Mohla se nyní opřít i o široký výzkum v regionálních ruských archivech a o množství publikovaných vzpomínek. Dokázala tak podat

38 VIOLA, Lynne (ed.): *Contending with stalinism: Soviet power and popular resistance in the 1930s*. Ithaca - London, Cornell University Press 2002, s. 1-16.

39 Viz tamtéž. Srov. se studiiemi zkoumajícími téma rebelie a odporu vůči autoritám v evropských dějinách JENSEN, Henrik (ed.): *Rebellion and resistance*. Pisa, Plus-Pisa University Press 2009.

40 HELLBECK, Jochen: *Revolution on my mind: writing a diary under Stalin*. Cambridge, Harvard University Press 2006.

41 HALFIN, Igal: *Intimate enemies: demonizing the Bolshevik opposition, 1918-1928*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2007.

42 JOHNSTON, Timothy: *Being Soviet: identity, rumour, and everyday life under Stalin 1939-1953*. Oxford, Oxford University Press 2011, s. xx-xxii.

43 VIOLA, Lynne: *The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements*. New York, Oxford University Press 2007.

plastický obraz nucené práce a života ve vyhnanství. Kniha se dočkala, jako jediná z produkce Violové, také českého překladu.⁴⁴

Inspirativní, pokud se týče analýzy vývoje nazírání represivních složek na zemědělce, je práce Hugh Hudsona vycházející z rozboru hlášení tajných spolupracovníků z venkova, svodek z policejních stanic a souhrnných hlášení z velitelství Bezpečnosti určených stranickému vedení.⁴⁵

Na závěr je třeba ještě zmínit nejnovější, do češtiny již přeložené kolektivní zpracování ruského dvacátého století, významný historiografický počín, v němž autoři pod redakčním vedením Andreje Zubova věnovali vyvážený prostor také kolektivizaci (označili ji za druhé nevolnictví) a fenoménu protikomunistického odboje, v němž odpor proti kolektivizaci sehrál velmi důležitou úlohu.⁴⁶

VÝCHODOASIJSKÁ STUDIA

Výzkumem široké škály strategií a praktik každodenního odporu vůči dominantním mocenským strukturám se dlouhodobě zabývá americký antropolog James Campbell Scott.⁴⁷ Ve výzkumu rolnických komunit již zaměřil pozornost na mnoho zemí jihovýchodní Asie, například na Barmu, Laos, Malajsií, Thajsko či Vietnam, jeho přístup však zcela programově nerespektuje hranice dnešních států a soustředí se na společné antropologické, etnologické a sociologické znaky. James Scott představuje rolníky jako relativně bezmocnou, marginalizovanou skupinu obyvatelstva, která, vstupuje-li do dějin, vyplňuje spíše statistiky, než že by dějiny sama utvářela. Autor se zaměřuje na strategie rolníků při prosazování vlastních zájmů k (pře)žití pod mocenským útlakem a zkoumá je jako „zbraně slabých“. Studuje kulturní praktiky, myšlenkový svět a systém hodnot rolníků, soustředí se na každodenní formy odporu, jako jsou drobné krádeže, lenost, pofkalování a zdržování práce, předstírání souhlasu, přizpůsobení se, či naopak nezájem. Scott vnesl tyto techniky odporu do historiografie a rozšířil tak vnímání rezistence od organizovaných kolektivních akcí k individuální, nekoordinované, často skryté,

44 VIOLOVÁ, Lynne: *Neznámý Gulag: ztracený svět Stalinových zvláštních osad*. Praha, Naše vojsko 2012.

45 HUDSON, Hugh D.: *Peasants, political police, and the early Soviet state: surveillance and accommodation under the New Economic Policy*. New York, Palgrave Macmillan 2012.

46 ZUBOV, Andrej Borisovič (ed.): *Dějiny Ruska 20. století – díl I, 1894–1939*. Praha, Argo, 2014, zejména s. 798–812, dále s. 454–457, 785–786,

47 SCOTT, James C.: *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven, Yale University Press 1976; TÝŽ: *Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance*. New Haven, Yale University Press 1985; TÝŽ: *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts*. New Haven, Yale University Press 1990; TÝŽ: *The Art of not being governed: an anarchist history of upland southeast Asia*. New Haven, Yale University 2009.

ale vytrvalé činnosti individuálních aktérů. V práci, v níž zobecnil předešlé výzkumy,⁴⁸ přehledně sumarizuje formy odporu otevřeně deklarovaného (petice, demonstrace, bojkoty, stávky, otevřené revolty či invazivní vpády na pozemky) i maskovaného, utajeného (krom výše zmíněného např. pytláctví, neoprávněné usazování, nebo naopak zbíhání, ale i anonymní výhrůžky a hrozby). Jeho přístupy se ve svých sovětologických výzkumech inspirovaly autorky zásadních prací o odporu proti kolektivizaci, především Lynne Violová a částečně i Sheila Fitzpatricková.

Zajímavé a inspirativní může být také nahlédnutí do Mao Ce-tungovy Číny. Americký historik čínského původu Huaiyin Li, který působí na Texaské univerzitě v Austinu, obohatil anglicky psanou historiografií o precizní mikrohistorický pohled do čínské vesnice Čchin v provincii Ťiang-su⁴⁹ a přiblížil rovněž strategie odporu čínských rolníků vůči prosazování kolektivizace.⁵⁰ K ještě rozsáhlejší, přitom regionálně úzce vymezené fresce napříč staletími se odhodlal Liův kolega Philip Huang, který se zaměřil na deltu řeky Jang-c'-ťiang.⁵¹ Letopočtem, který knihu konceptuálně (i rozsahem) rozděluje na dvě poloviny, je rok 1949, kdy se celá oblast včetně Šanghaje dostala pod komunistickou vládu.

K poznání kolektivizovaného čínského venkova však přispěli i autoři nečínského původu. Na začátku 90. let uplynulého století byly vydány dvě významné práce na toto téma: jednak antropologický pohled na přerod života vesnické komunity Ceng-pu v regionu Tung-kuan,⁵² jednak sociohistorická analýza podrobení čínského venkova komunistickou stranou zaměřená na region Žao-jang.⁵³ V roce 2008 vydal inspirativní práci o hladomoru provázejícím politiku Velkého skoku (1958–1962) a o odporu proti kolektivizaci a korupci Ralph Thaxton, vedoucí východoasijských studií na Univerzitě Brandeis ve Walthamu u Bostonu. Zaměřil se přitom na mikrohistorický a orálněhistorický výzkum poměrů ve vesnici Ta-fo, ležící v severním výběžku východní

48 TÝŽ: *Domination and the arts of resistance*, s. 198.

49 LI, Huaiyin: *Village China under socialism and reform: a micro history, 1948–2008*. Stanford, Stanford University Press 2009, k odporu proti kolektivizaci viz s. 50–80.

50 TÝŽ: *Confrontation and conciliation under the socialist state: peasant resistance to agricultural collectivization in China in the 1950s*. In: *Twentieth-Century China*, Volume 33, Issue 2 (April 2008), s. 73–99.

51 HUANG, Philip C. C.: *The peasant family and rural development in the Yangzi Delta, 1350–1988*. Stanford, Stanford University Press 1990.

52 Jedná se opět o výzkum v oblasti říční delty, tentokrát Perlové řeky (Ču-t'iang) ústící do Jihočínského moře ve střední části provincie Kuang-tung. POTTER, Sulamith Heins – POTTER, Jack M.: *China's peasants: the anthropology of a revolution*. Cambridge, Cambridge University Press 1990.

53 Jde o okres v provincii Che-pej na severovýchodě Číny. FRIEDMAN, Edward – PICKOWICZ, Paul G. – SELDEN, Mark: *Chinese village, socialist state*. New Haven – London, Yale University Press 1991.